

Arnold Angenendt, *Geschichte der Religiosität im Mittelalter*, Darmstadt: Primus 1997, s. 986.

Mediewista prof. A. Angenendt z Bochum jest autorem kolejnego już dzieła z zakresu historii chrześcijaństwa w średniowieczu. Tym razem przygotował w obszernej pracy (760 ss. samego tekstu i ponad 200 ss. indeksów źródeł i opracowań bibliograficznych) syntetyczne opracowanie religijności średniowiecznej w jej historycznym rozwoju. Trzeba pamiętać, że mianem średniowiecza zwykło się określać blisko 1000 lat historii Europy (VI-XV wiek). Chociaż cały ten okres odznacza się ciągłością kulturową, jednak to, co na tę jedność się składa, podlegało w długim okresie czasu znaczącym przemianom.

Według prof. Angedenendta okres ten dzieli się na: wczesne, rozwinięte i późne średniowiecze. Każdy z tych okresów odznacza się określoną tożsamością i wniósł do całej historii własny dorobek. Zdaniem autora te odrębności dadzą się zauważyć w każdym z omawianych zjawisk. Przedstawienie tak samych zjawisk składających się na religijność, jak też ich średniowiecznego kolorytu zostało poprzedzone w każdym przypadku ukazaniem ich korzeni, czyli biblijnych i patrystycznych źródeł. Tak przedstawiają się metodologiczne założenia omawianej pracy.

Na omawiany tom składają się 23 obszerne rozdziały, zgrupowane w siedem tematycznych części. Część pierwsza ma charakter metodycznego wprowadzenia. W dwóch rozdziałach zostały tam przedstawione założenia metodologiczne całego dzieła, umotywowane zasady doboru i podziału materiału, nakreślone tło historyczne mające związek z omawianymi kwestiami. Część druga to już charakterystyka zjawisk składających się na religijność średniowieczną. Tym razem w trzech rozdziałach zostały przedstawione dogmatyczne fundamenty chrześcijańskiej religijności. Zdaniem autora, w średniowieczu takimi były prawdy wiary dotyczące Boga Ojca, Jezusa Chrystusa i świata duchów: dobrych czyli aniołów i złych czyli diabła wraz z demonami. Innymi słowy autor stara się przedstawić syntezę teologii średniowiecznej, z tym jednak, że rozpatrywanej jakby na dwóch płaszczyznach. Jedną stanowi dorobek teologów średniowiecza, a drugą to recepcja tych prawd przez szersze kręgi wiernych. Część trzecią stanowi tylko jeden rozdział traktujący o *Pismie świętym* i jego miejscu w religijności średniowiecza. Lektura tego rozdziału nie tylko wprowadza w średniowieczną egzegezę, którą uprawiano w kręgach teologów, ale też pozwala poznać sposób i zakres znajomości *Pisma świętego* wśród wiernych. Czwarta część została zatytułowana „Świat i człowiek”. W trzech rozdziałach zostały kolejno omówione sfery życia kreujące świat człowieka średniowiecznego. Składały się na to przestrzeń i czas, które wielokrotnie miały wymiar sakralny. W dalszej kolejności było to środowisko rodzinne. Tu zostały omówione istotne elementy antropologii średniowiecznej oraz kwestie związane z rodziną i małżeństwem. Wreszcie w trzecim rozdziale tej części przedstawione zostały różne formy życia społecznego oraz formy partycypacji poszczególnych ludzi średniowiecza w różnorodnych strukturach społecznych. Część piątą została poświęcona liturgii. Tym razem w sześciu rozdziałach zawarta została synteza tego wszystkiego, co wiązało się z publicznym kultem. Jak wynika z przedstawionego materiału, na życie liturgiczne średniowiecza składało się wiele elementów. Dla zrozumienia istoty liturgii średniowiecza konieczne jest wejście w świat gestów i czynności sakralnych bliskich ludziom tamtej epoki oraz ich przeżywania „świętych czasów”, a także wrażliwości na sakralny charakter poszczególnych miejsc. W tę

atmosferę wprowadzają dwa pierwsze rozdziały tej części. Następny rozdział został poświęcony „liturgom”, czyli duchownym. Została tam przedstawiona przede wszystkim formacja duchownych oraz sposób wypełniania przez nich obowiązków duszpasterskich. W dalszych trzech rozdziałach zostały omówione najważniejsze przejawy życia kultycznego. Do takich zalicza autor udzielanie sakramentów chrztu i bierzowania, publicznych modlitw i katechizacji oraz sprawowanie i uczestnictwo w najświętszej ofierze. Szósta część, zatytułowana „łaska i grzech”, przybliżyła nam religijny wymiar życia etycznego ludzi średniowiecza. Tę część rozpoczyna rozdział traktujący o łasce i jej rozumieniu w średniowieczu. Za nim idzie rozdział przybliżający rozumienie zasługi i sposobu jej zdobywania przez człowieka. W rozdziale trzecim przybliżone zostało rozumienie grzechu w różnorodnych jego przejawach. Zamyka tę część rozdział poświęcony pokucie i innym średniowiecznym sposobom zyskiwania odpuszczenia grzechów. Część ostatnia została poświęcona średniowiecznemu rozumieniu i przeżywaniu rzeczy ostatecznych. Składa się na to rozdział poświęcony: śmierci z bardzo bogatą obrzędowością jej towarzyszącą, następnie kwestiom dotyczącym człowieka po jego śmierci określonym przez autora „między śmiercią a zmartwychwstaniem” i wreszcie rozumieniu wieczności.

Z całą pewnością religijność jest zjawiskiem bardzo złożonym i określenie jej konstytutywnych elementów jest w dużej mierze subiektywną decyzją badacza. Stąd można pytać, czy akurat te zjawiska, na które zwraca uwagę Angenendt są wystarczająco reprezentatywne dla religijności średniowiecznej. Nie zmienia to jednak faktu, że zaprezentowany tom przedstawia szeroką panoramę w tym względzie. Być może nawet w niektórych elementach zbyt obszerną: odnosi się takie wrażenie zwłaszcza przy lekturze wprowadzeń do poszczególnych zagadnień. Są to jednak kwestie zawsze dyskusyjne.

Dzieło niemieckiego historyka z całą pewnością stanowi ważną pozycję w dorobku mediewistyki. Dla każdego, kto w sposób pogłębiony usiłuje zrozumieć średniowiecze będzie to cenna pomoc. Jeśli się uwzględni bardzo specyficzne formy religijności charakteryzujące średniowiecze, to staje się jasne, że nie wystarczy tylko ich opisanie, ale potrzebne jest spojrzenie na nie oczami człowieka tamtego okresu. Praca Angenendta coś takiego umożliwia. Nie narzuca przy tym własnego punktu widzenia. Bardzo solidna – charakterystyczna dla „szkoły niemieckiej” – dokumentacja umożliwia nie tylko weryfikację sądu ale prowadzenie także własnych badań. Bogaty wybór źródeł i jeszcze obfitsza bibliografia przedmiotu wskazują na dobry warsztat naukowy autora.

Mimo to należy zauważyć pewne organicznie, którego nie zapowiada tytuł opracowania. Chociaż zdaje się on sugerować wizję średniowiecza w całym jego europejskim wymiarze, to w praktyce autor odwołuje się przede wszystkim do germańskiego obszaru, w najlepszym przypadku poszerzonego o tereny dzisiejszej Francji i Wielkiej Brytanii, z tym jednak, że te ostatnie stanowią tylko punkt odniesienia przy omawianiu poszczególnych kwestii. Rola germańskiej strefy w średniowieczu jest niebagatelna i być może nawet decydująca, ale na ten tysiącletni dorobek Europy składają się też inne wątki kulturowe. W sposób szczególnie jaskrawy zauważa się brak odniesień do całego obszaru Europy Środkowej. O ile we wczesnym średniowieczu procesy tam zachodzące miały mniejsze znaczenie dla kultury europejskiej, to przecież w miarę upływu czasu rola ta wzrastała, a przynajmniej zachodzące

w Europie Zachodniej też kształtowały religijność słowiańską, która nie we wszystkim była powieleniem germańskich wzorów. Europę średniowieczną jednoczyła i wyznaczała jej granice kultura łacińska, o czym nieco zapomina współczesny badacz. Ta jednostronność jest też zauważalna w cytowanej bibliografii. Można się zgodzić, że dorobek autorów niemieckich jest w tej dziedzinie znaczący i godny uwagi, ale nie zmienia to faktu, że nie wyczerpuje on całego dorobku naukowego, jaki obecnie jest znany. Z całą pewnością przyczyną takiego stanu rzeczy jest bariera językowa, która sprawia, że współcześnie istnieją podziały w Europie, których średniowiecze nie znało. Jedność kulturowa znacznej części tego kontynentu była bardziej niż dziś widoczna. Przekonuje się o tym czytelnik *Historii religijności w średniowieczu*, który potrafi pokonać barierę języka niemieckiego, w jakim to dzieło jest jak na razie dostępne.

Ks. Antoni Żurek